

חנה יבלונקה

החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם: היבט נוסף לשאלת הישראלים, הניצולים והשוואה

תודעת השואה בישראל נבנתה נדבך על נדבך. עיצובה גורמים שונים כמו: כמות המידע על האסון, אופיו של המידע והנסיבות המדיניות בארץ-ישראל - בטרם עצמאות, בראשית המדינה ועם התבססותה. לבסוף יש לציין את נפתולי האינטראקציה שבין אנשי הארץ לעולים ניצולי השואה; אלה הושפעו במידה ניכרת ממכלול הגורמים הללו, ומצד אחר תרמו את חלקם לעיצוב תודעת השואה בארץ.

מבחינה כרונולוגית ניתן להציג את ההתפתחויות בשני העשורים הראשונים לקיומה של המדינה באופן הבא: 1945-1947 שנות המאבק על מדינה יהודית; 1948-1949 הקמת המדינה ומלחמת העצמאות; 1950-1959 שנות ההתבססות; 1960-1962 משפט אייכמן; 1962-1966 תקופת האינקובציה; 1967 - תקופת ההמתנה ומלחמת ששת הימים.

השפעה מכרעת על גיבוש תודעת השואה במדינת ישראל נודעת לשנים 1945-1947. בשלהי מלחמת העולם ועם סיומה החלה העיתונות בארץ להתמלא סיפורי עדות מסמרי שיער.¹ טור קבוע בעיתונות היומית וברדיו יחד ל'מדור לחיפוש קרובים', מדור זה המשיך להתקיים שנים לאחר תום המלחמה.

1 להרחבה בעניין זה ראה: ח' יבלונקה, אחים זרים: ניצולי השואה במדינת ישראל 1948-1952, ירושלים 1994, עמ' 44-60; נ' קרן, 'השפעות מעצבי דעת הקהל מחד גיסא ומחקר השואה מאידך גיסא על התפתחות הריון החינוכי ותכניות הלימוד בנושא השואה בבתי הספר העל יסודיים ובחינוך הבלתי פורמלי בישראל בין השנים 1948-1981', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1985, עמ' 5-15.

התקופה מאופיינת בכך שלא היתה אפשרות לגבש במהלכה תמונה כוללת של מה שקרה ליהודים באירופה בימי הכיבוש הנאצי. הידיעות שהצטברו היוו לכל היותר אוסף של סיפורים אישיים קשים שהלך וגדל. ככל שרבו הסיפורים הלכה והתגלתה תמונת זוועה שהניסיון האנושי לא חווה כמותה בעבר. ארבע מהתגובות הציבוריות לסיפורים אלה חשובות לענייננו במיוחד:

- א. ספק - אי היכולת להאמין באמיתות הסיפורים שנשמעו כלקוחים מעולם אחר;
- ב. רחמים - כלפי הניצולים ובפרט היתומים, ויש לציין בהקשר זה שמרבית הוותיקים באו מארצות מוצאם של הניצולים והיו שותפים - לפחות קודם עלייתם - לאותה תרבות.
- ג. ביקורת - זו כללה שאלות נוקבות על היהודים מתגלות ובעיקר על השמדתה של יהדות אירופה כצאן מובל לטבח ועל אי עלייתה במועד לארץ-ישראל;
- ד. האשמה עצמית - זו היתה נחלתם של רבים מהוותיקים, שחשו שלא עשו די ובזמן כדי לסייע לאחיהם באירופה, אך לא רק שלהם; גם רבים מן הניצולים חשו רגשי אשמה על שכביכול זכו בחיים על חשבון הנספים.

בשנים אלה הגיעו לארץ, בעיקר בדרכי ההעפלה, כשבעים אלף איש, מרביתם ניצולי שואה. מטבע הדברים יכלו לעלות בדרך קשה זו בעיקר צעירים ורווקים. רבים מהם היו עוד לפני המלחמה, אך גם לאחריה, חברי תנועות הנוער החלוציות.

בין העולים בלטו מנהיגי ארגוני הלחימה בגטאות. נזכיר, על-פי סדר הגעתם, את רוז'קה קורצ'אק מווילנה (עלתה בשנת 1944), אבא קובנר מווילנה (עלה בשנת 1945), צביה לובטקין מוורשה (עלתה בשנת 1946), ויצחק (אנטק) צוקרמן (עלה בשנת 1947).

הללו התקבלו בארץ בכבוד רב וכל הבמות הציבוריות החשובות של האליטה היישובית, כמו ועידת ההסתדרות וועידות הקיבוץ, נפתחו בפניהם לספר בהם את סיפורם. היה זה אך אנושי שהם שזרו בפני מאזיניהם את השקפותיהם על מה שראו וחוו באירופה הכבושה. אלא שהיה זה הקול היחיד כמעט מקרב הניצולים שנשמע כאן בעת ההיא.

דוברים אלה ביטאו צורך נפשי עמוק להצדיק את מעמדם ואת דרכם מול דרכם של אחרים. הם אלו שהפכו מבלי משים את המילה 'יודנרט' לבעלת משמעות שלילית. כאן המקום לציין כי הביטוי הקשה 'כצאן לטבח' כמתאר את אופן מותם של הרבבות הופיע לראשונה ב'קול קורא' שהוציאה תנועת המחתרת בגטו וילנה בראשית 1942, ואשר חובר בידי אבא קובנר.²

השפעה חשובה ודומה היתה גם למשפטים נגד הפושעים הנאצים שנערכו בגרמניה אחרי המלחמה. הדגש הושם בהם על התנהגות הרוצחים כלפי קרבנותיהם. כל עדות אחרת נחשבה בלתי רלוונטית; לא היה זה מעניינם להתעכב על התנהגות הקרבן, והוא נתפס בשל כך כיצור שאין לו שום שליטה בגורלו.

תחושות אלה כלפי הניצולים התחדדו עוד בשל הדיווחים הרבים שהגיעו מהשליחים שנשלחו מהארץ אל הניצולים, ובעיקר אותם השליחים ששהו במחנות העקורים בגרמניה, אוסטריה ואיטליה.

2 י' ארד, י' גוטמן, וא' מרגליות (עורכים), השואה בתיעוד, ירושלים תשל"ח, עמ' 344.

במכתביהם תיארו רבים מהשליחים את קהילת הניצולים כמבוססת מבחינה כלכלית, עצלה, עסוקה בסחר בשוק השחור ומורגלת בהקצבות ותמיכות למיניהן.

במצב שבו הידיעות על השואה היו מקוטעות ובמידה רבה חד-צדדיות היה קושי רב לגבש תמונה שיטתית ואמינה. לא ניתן היה גם לטפל בנושא בדרך רציונלית, 'אובייקטיבית'. הגישה האמוציונלית הביאה לפיתוח עמדות סובייקטיביות כלפי אירועים, אנשים ותופעות, דבר שהוליד דפוסי חשיבה סטריאוטיפיים רבים ביחס לעם היהודי בתקופת השואה. כך ניצבו זה מול זה היודנטים ומורדי הגטאות, ובתווך ביניהם – המוני בני ישראל שהלכו למותם 'כצאן לטבח'.

התקופה בכללותה, עם אתגריה הקשים, המדיניים והצבאיים, לא היתה בשלה לקלוט כל מיתוס גבורה שאינו סיפור של עמידה בכוח מול אויב. ביתר שאת אמורים הדברים ביחס לשנים הראשונות לקום המדינה, שעמדו בסימן מלחמת העצמאות.

מדינת ישראל נולדה תוך מאבק צבאי קשה ביותר על עצם קיומה. הציבור הישראלי לא הבין ואולי לא יכול היה להבין את הלך רוחם של שרידי השואה, והוא שפט אותם על-פי הערכים שהוקיר. אחד מעמודי התווך באידאולוגיה היישובית היה התפיסה של שלילת הגולה. השואה יותר מכל אירוע היסטורי אחר בעברו של העם היהודי היתה הוכחה לאמינות התזה הציונית המרכזית שעל-פיה המשך הקיום היהודי בגולה סופו אסון, וניצולי השואה היו, על-פי תפיסה זו, קרבנותיו של קוצר הראייה הפוליטי שלהם.

כבתקופה הקודמת יוצאי הדופן היו לוחמי הגטאות, שנתפסו כאנשי תנועות הנוער החלוציות, מיטב הנוער, המזוהים עם הרעיון הציוני ומכשירים עצמם להגשימו.³ מרד הגטאות, ובמיוחד המרד בגטו ורשה, הפך לאחד הסמלים העיקריים בטיפוח מיתוס הגבורה של מלחמת העצמאות. בצו ההתייצבות למפקד לשירות העם מוזכר מרד גטו ורשה לצדם של התקדימים ההיסטוריים של מודיעין וידפת.⁴ בשנתיים הראשונות לקיומה של מדינת ישראל, שעלייה חפשית נקבעה כאחד מעקרונות היסוד שלה, עלה לארץ הגל הגדול של הניצולים.

מספרם הרב של העולים הללו לא אפשר עוד לקיים עלייה סלקטיבית כפי שנעשה הדבר בתקופת ההעפלה. המוני העולים שהגיעו לא השתייכו ברובם לתנועות החלוציות ולא למורדי הגטאות או לפרטיזנים. בואם של העולים במספרים גדולים ורבגוניותם רק חיזקו את התפיסה הדיכוטומית של חברת הניצולים ושל ההתנהגות היהודית בשואה.

בבניית תודעת השואה בשנים אלה נודע תפקיד חשוב גם להעדרה של פרספקטיבה היסטורית. התוצאה היתה שבד בבד עם רצון עז לזכור, ובעיקר כאמור את פרק הגבורה, פעל תהליך של הדחקה ורצון לשכוח. זאת בשל התחושה של חיטוט בפצע שלא הגליד ובמידה רבה בשל רצונם של רבים מהניצולים להשתקם ולבנות חיי משפחה משוחררים מסיטי השואה.⁵

3 תפיסה זו נכונה רק בחלקה, שכן בגטו ורשה למשל היה גם ליבונד' תפקיד מרכזי במרד.

4 יבלונקה (לעיל, הערה 1), עמ' 144.

5 מ' דבורז'קי, 'שארית הפליטה בישראל', גשר, 1 (1956), עמ' 83-115.

בעמדות בסיסיות אלה לא חל כל שינוי במהלך שנות החמישים. ראוי לציין כי מרבית הספרות בנושא השואה שהתפרסמה בשנים אלה מתרכזת בנושא הגבורה. בולט במסגרת זו 'ספר מלחמות הגיטאות',⁶ שהיה אחת המתנות המועדפות בקיבוצים לילדים שהגיעו לגיל בר מצווה. נושא השואה עולה לסדר היום הציבורי בשנות החמישים בחמישה הקשרים: בתהליכי החקיקה של החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם (1950), של חוק הזיכרון לשואה ולגבורה - יד ושם (1953) ושל חוק יום הזיכרון לשואה ולגבורה (1959) וכן בפרשת השילומים (1952) ובמשפט קסטנר. המשותף לכולם הוא מעורבותה של המדינה. בכל תהליכי החקיקה הללו היתה הצהרה גם על מקומה של מדינת ישראל בחיי כל יהודי העולם: היא יורשת הנספים, היא תשפוט את הרוצחים בשם העם היהודי, והיא תרכז ותעצב את זיכרון השואה. מקומם של הניצולים במרבית ההקשרים הללו היה מינורי ביותר.

יותר מבכל נושא אחר היו הניצולים מעורבים בתהליך חקיקת החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם. תולדותיו של חוק זה מאפשרות להבהיר ביתר תדות את מהות תודעת השואה בשנות החמישים, כמו גם את תהליכי קליטתם של הניצולים לתוך החברה הישראלית המתהווה.

מטרת מאמר זה לבחון את הרקע לחקיקת החוק למניעתו וענישתו של הפשע השמדת עם, את זיקתו לחוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם, שאושר זמן לא רב אחריו, את יישומו של החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם בשנות החמישים וחשוב מכול - את התפיסות הרווחות ביחס לשואה, קרבנותיה ומחולליה כפי שהן עולות מן הדיונים בכנסת ובבתי המשפט ומן התגובה הציבורית למשפטים.

חברי הכנסת שישבו במליאה ב־26 בדצמבר 1949 חשו התרוממות רוח גדולה לנוכח העובדה שהמושב הראשון של הכנסת הראשונה שנערך בירושלים נפתח בדיון בהצעת חוק שעניינו מניעתו וענישתו של הפשע השמדת עם. התרגשותם נבעה מן הערך החינוכי שיוחס להצטרפותה של מדינת ישראל, מדינת היהודים - מי שנפגעו יותר מכול מפשע זה - למשפחת העמים המחוקקים חוקים נעלים שכאלה. חבר הכנסת חיים בן־אשר ממפא"י ביטא את הלך הרוח באותה ישיבה: 'אינני פטור מלציין את העובדה: כאן על אדמה זו, אדמת ירושלים, לאחר שובה של הכנסת ליישיבת קבע מאז ימי לישיבת הגזית - הסעיף הראשון על סדר יומה הוא אישור האמנה: לא תירצח עם, לא תיכרות ענף מגזע העם, האין זה סימן לדור?'.⁷

ודאי היתה בכך יותר מסמליות גרידא, אך לא בה העיקר. לחוק זה ובמיוחד למגבלותיו היו השלכות ישירות על עיצובו של חוק אחר, החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם. בשלהי שנת 1949 עלו שוב ושוב דרישות בציבור לחוקק חוקים לענישת פושעי מלחמה. שתי

6 י' צוקרמן ומ' בוסק (עורכים), ספר מלחמות הגיטאות, תל־אביב 1954.

7 דברי הכנסת, ג, עמ' 317 (26 בדצמבר 1949).

גרסאות היו לבקשות חקיקה אלה: הצעה לחוק נגד פושעי מלחמה יהודים והצעה לחוק נגד פושעי מלחמה בכלל.⁸

בבסיסן של דרישות אלה עמדה העובדה שבשנים 1948-1949 עלו לישראל למעלה ממאתיים אלף עולים שהיו משארית הפלטה על מרכיביה השונים.⁹

היה זה הגל הגדול הראשון של מה שעתיד היה להיקרא העלייה הגדולה (הידועה בשם העלייה ההמונית). עולים אלה הביאו עמם בין היתר את צלקות הטראומה של מלחמת העולם השנייה.

עד מהרה מצאה עצמה משטרת ישראל במצוקה. במשרדיה הצטברו תלונות רבות נגד עולים שהאשמו בשיתוף פעולה עם הנאצים. המתלוננים היו משני סוגים: עולים מקרב ניצולי השואה שהתלוננו נגד עולים אחרים, ושירות הביטחון הכללי, שהעביר לידי המטה הארצי של המשטרה מידע על שיתוף פעולה של עולים. בידי שירות הביטחון נאסף מידע רב עוד בטרם הוקמה מדינת ישראל, בסמוך לסיומה של מלחמת העולם השנייה. עם זאת התייעוד מורה בבירור כי במרבית המקרים היוזמה להגשת התלונות היתה של הניצולים, ופעמים רבות אף הועמדו אנשים לדין עוד במחנות.¹⁰

הכנסת הראשונה
בישיבתה (1949)

8 ראה: חוות דעת של ד"ר שדמון ליועץ המשפטי לממשלה בעניין חוק פושעי מלחמה ואמנת הג'נוסייד, 12 באוקטובר 1949, אמ"י, חטיבה 74, מיכל ג56591/תיק 11/3/4.

9 להגדרת המושג 'שארית הפלטה' ולפירוט רב יותר של המספרים ראה: ח' טורקי-בלונקה, 'קליטתה ובעיות השתלבותה של שארית הפליטה בתברה הישראלית המתהווה', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1989.

10 עשרות רבות של תלונות משני הסוגים מצויות בארכיוני המטה הארצי של משטרת ישראל (להלן: מטא"ר). ראה למשל: ל/2200 מ/פ/57ח/100.

מצוקת המשטרה נבעה מהעדר חוק מתאים להעמדתם של חשודים אלה לדין. הדבר בא לביטוי במכתב של יוסף גורסקי מהמחלקה המיוחדת באגף לחקירת פשעים במשטרה: 'מספר ניכר של יהודים "קפו" ובעלי "זכויות יתר" אחרים נמצאים בישראל ושלטונות הביטחון ובתי המשפט אינם יכולים לעגשם'. גורסקי גם מבהיר במכתבו כי 'את סוג האסירים האלה, בעלי זכויות יתר כגון "אחראי בלוק" ו"קפו" גיסו מבין החומר האנושי הכי גרוע...'¹¹ מומחים של משרד המשפטים חברו אפוא למומחי משרד המשטרה לניסוחו של חוק מתאים נגד פושעי מלחמה.

באותה עת פעלו בעניין זה גם כמה חברי כנסת שנושא השואה בער בעצמותיהם. הבולט שבהם היה חבר הכנסת מרדכי גורוק מ'החזית הדתית המאוחדת', ניצול שואה מריגה שאיבד במלחמה אישה ושני בנים. בפעילותו למען חקיקה זו הונע מסיבות רגשיות יותר מאשר מעשיות; בעיניו העדר חוק כזה היה זלוזל 'כבוד עמנו ובזרון הקדושים'.¹² בישיבת הכנסת ב-29 בנובמבר 1949 תבע גורוק במפגיע לחייב את הממשלה להביא בפני הכנסת בתוך שבועיים הצעת חוק לענישת פושעי המלחמה. כעבור פחות מחודש, בישיבה הראשונה של כנסת ישראל בירושלים, נענתה בקשתו, גם אם רק באורח חלקי. הצעת החוק למניעתו וענישתו של הפשע השמדת עם, שהוצגה בידי שר המשפטים פנחס רוזן, היתה בעצם בקשה לקבל את אמון הבית לאשרורה של אמנה בין-לאומית בנושא זה. האמנה נערכה על-ידי מדינות חברות ארגון האומות המאוחדות במסגרת פעולתו של ארגון זה. היא נוסחה בשנים 1947-1948, אושרה בעצרת האו"ם בדצמבר 1948 על-ידי ארבעים ותשע מדינות, ונכנסה לתוקף בינואר 1951. שתי מגבלות עיקריות היו לאמנה מבהינת מדינת ישראל: בסעיף 7 שם נקבע כי 'המדינות המתקשרות באמנה מתחייבות להעניק הסגרה במקרים של ג'ינוסייד בהתאם לדיניהן ולאמנות שבתוקף', כלומר בהעדר דין או אמנה שבתוקף אין חובת הסגרה של החשודים בג'ינוסייד; יתר על כן, לפי סעיף 6 של ההסכם לא כל מדינה מוסמכת להעמיד את הפושעים לדין.¹³

להצטרפותה של ישראל הצעירה לאמנה היתה משמעות מדינית בין-לאומית. ישראל עדיין לא היתה מדינה כשנוסחה האמנה ועל כן לא שותפה בעיצובה, אך לחתימתה עליה כמדינת היהודים היתה כמובן משמעות סמלית רבה.

מטבעה של אמנה בין-לאומית שהיא מסמך של פשרות, ואמנה זו נועדה בעצם להבטיח שאם יהיו שוב משפטי נירנברג תהיה אסמכתא יורידית פורמלית.¹⁴

כיוון שמדובר היה באמנה בין-לאומית קשה היה לערוך בה שינויים, כפי שעולה מדיוני ועדת חוקה חוק ומשפט, שהקדישה לכך שלוש ישיבות.¹⁵ על חברי הוועדה היה להשלים עם חוסר היכולת להוסיף

11 התכתובת כולה, גם זו עם משרד המשפטים, מצויה בתיקי מט"ר, ל2162/מ/פ/32/55.

12 דברי הכנסת, ג, עמ' 187 (29 בנובמבר 1949).

13 כל הנאמר כאן בעניין האמנה מבוסס על: י' דינשטיין, ההגנה של צינות לפקודות מגבוה במשפט הבינלאומי, ירושלים תשכ"ה, עמ' 241-247; הנ"ל, אמנות בינלאומיות, תל-אביב 1974, עמ' 18, 157.

14 בן-אשר (לעיל, הערה 7).

15 ועדת חוקה חוק ומשפט, 14, 17 ו-29 במרס 1950, אמ"י, כ21.

לאמנה את גורם האנטישמיות כמניע לרצח עם ועם העובדה שתחולת החוק לא היתה רטרואקטיבית. בנושא אחד החליטה הוועדה ברוב מוחלט לערוך תיקון ישראלי: העונש על הפשע השמדת עם לא יהיה כעונש על רצח, והיינו מאסר עולם, אלא מוות - זאת על-אף שבאותם ימים כבר נדונה בממשלה האפשרות לביטולו המוחלט של עונש המוות. עוד הוחלט בוועדה כי יש לקבוע עונש מינימום של עשר שנות מאסר על פשע זה, וכך אף נקבע בנוסח המסכם שהתקבל בכנסת ב-29 במרס 1950.¹⁶

החוק למניעתו וענישתו של הפשע השמדת עם התקבל אפוא בעקבות האמנה הבינ-לאומית ובשינויים קלים בלבד; מטרתו העיקרית היתה להתאים את שפת האמנה לחוק הישראלי, וזאת כצעד חינוכי והצהרתי שפניו אל העתיד. אלא שבכך לא היה די. החוק לא ענה על הצרכים האמיתיים של החברה הישראלית בכל הקשור לחשבון ההיסטורי בעקבות מלחמת העולם השנייה. זו כנראה הסיבה לכך שכמעט במקביל לדיונים על חוק זה נוסח במשרד המשפטים החוק לעשיית דין בנאצים ובעוריהם, והוא הוגש לכנסת לקריאה ראשונה, על-ידי רוזן, ב-27 במרס 1950, רק יומיים לפני אישורו הסופי של החוק נגד פשע השמדת עם.¹⁷ כעבור עוד כמחצית השנה אושר חוק זה בקריאה שנייה ושלישית.

החוק וייחודו

מטרתו של החוק החדש הוגדרה ללא כחל וסרק: 'עשית חשבון עם העבר, אנו לא נשכח ולא ניסלחו!'¹⁸ יתר על כן, הצעת החוק נתפסה כביטוי למהפכה במצבו המדיני של העם היהודי, שהיה משולל, עד הקמת המדינה, סמכות מדינית לתבוע את הפושעים הנאצים ועוריהם לדין, לדרוש את הסגרתם או להעמידם לדין בבת-משפט משלו. השקפה זו, שהוצגה על-ידי רוזן, היא בעלת חשיבות מכרעת, מפני שהיא הסמיכה לראשונה את מדינת ישראל לייצג את העם היהודי ולשאת בעיקר הנטל בכל הקשור לחשבון ההיסטורי של העם עם מוראות מלחמת העולם השנייה ומחולליה. תפיסה זו עתידה היתה לבוא לידי מימוש בתהליך העמדתו לדין של אדולף אייכמן וגם בהסכם הפיצויים עם גרמניה.

לחוק המוצע היו מאפיינים ייחודיים רבים הן ביחס לחוק הפלילי הרגיל והן באשר להיקף הרחב של תחולתו לעומת מה שנקבע בחוקים מקבילים בארצות אחרות.¹⁹ החוק לעשיית דין בנאצים ובעוריהם סטה מרחק רב מן המקובל בחוק הפלילי. החוק בא להעניש על מעשים שבחלקם לא היו מוגדרים עדיין כעברות בשעה שבוצעו, כלומר הוחל עליו עקרון הרטרואקטיביות (סעיף 1).

16 דברי הכנסת, ד, עמ' 1230 (29 במרס 1950). קריאה שנייה נערכה ב-21 במרס 1950.

17 שם, עמ' 1147 (27 במרס 1950).

18 פ' רוזן (שם).

19 לנוסח החוק ראה: שם, ו, עמ' 2443-2445 (1 באוגוסט 1950).

ניתן על-פי החוק להביא עבריינים לדין על עברות שנעברו מחוץ לגבולות המדינה; זאת בניגוד לעיקרון שלפיו עונשים את הפושע במקום שבו נעשה הפשע (סעיף 2). על-פי החוק ניתן להעמיד אדם לדין בישראל גם אם כבר עמד לדין על אותו מעשה בחוץ לארץ (סעיף 9). נקבע עוד כי הכללים החמורים של דיני הראיות להוכחת אשמה לא יחולו על חוק זה (סעיף 15), ובית-המשפט יהא רשאי לקבל כל הוכחה שתועיל לגילוי האמת ולעשיית משפט צדק. בחוק הפלילי הרגיל קיים העיקרון שאדם נענש אם נתגלה בפשע גם רצון מצד הפושע לעשייתו; בחוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם אין כל התחשבות בכוונה אלא במעשה בלבד. זאת ועוד, בכמה סעיפים של החוק בוטל לחלוטין עקרון ההתיישנות. גם חוק החנינה שהוצע על-ידי מועצת המדינה הזמנית אין לו תוקף בפשעים מסוג זה (סעיפים 12, 13).²⁰

שלוש שיטות ננקטו לשם הבאתם לדין של פושעי המלחמה הנאצים:²¹ השיטה האנגלית שפטה אותם על-פי ההוראות של החוק הפלילי הכללי הקיים; השיטה הפולנית הגדירה עברות ספציפיות לתקופת הנאצים ונתנה להן תוקף למפרע; השיטה המשולבת השתמשה בחוק הפלילי הרגיל והכניסה בו שינויים כגון החמרת עונשים והוספת עברות פליליות האפייניות למשטר הנאצי: רדיפת מיצוטים, השתייכות לארגונים פרו נאציים וכיוצא באלה. אשר לאופיו של בית-הדין – בשורת מדינות כמו צ'כוסלובקיה, רומניה, הולנד, אוסטריה, בולגריה, הונגריה ופולין הוקמו לשם שפיטת הנאצים בתי-דין מיוחדים; בארצות אחרות, כגון נורבגיה, דניה ויוגוסלביה, נמסר ניהול המשפטים לבית-משפט רגיל; ביוון, אנגליה, אוסטרליה, קנדה ואיטליה הופעלו בתי-דין צבאיים להענשת פושעים נאצים.

החוק הישראלי הלך בעקבות השיטה השלישית. הוא מבחין בין פושעי מלחמה שמעשיהם נעשו בתקופת מלחמת העולם השנייה, והם יוענשו מתוקף החוק הבין-לאומי, לבין פושעים אחרים, המואשמים בהתעללות, בניצול יושבי מחנות וברדיפות, ויישפטו, מתוקף צו מוסרי, על-פי החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם. תחולת הזמן של פשעי הנאצים בחוק הישראלי היא הרחבה ביותר וכוללת את כל ימי המשטר הנאצי, משנת 1933 עד 1945 (סעיף 16 בנוסח החוק).

הדיון בכנסת בהצעת החוק נפתח בדבריהם של שני ניצולי שואה. הראשון, כמעט מובן מאליה, היה נורוק, שציין כי חוק זה בותן רק סיפוק מוסרי, שכן לא יקומו עוד שישה מיליונים, ועל כן בלשונו: 'נצריך ונקדש את זיכרם לפחות בחוק זה'.²²

אחריו דיבר חבר הכנסת אריה שפטל ממפא"י, ניצול שואה מווילנה, שאף הוא ראה בחוק יד זיכרון: 'לא י"ד' ולא 'שם' הקימונו לשואה וליהדות שניספתה. זאת הפעם הראשונה שכנסת ישראל מצווה על עשית דין בנאצים ובעוזריהם'.²³

חברי הכנסת ערי ז'בוטינסקי מ'חירות' ומאיר וילנר ממק"י ניצלו את הדיון לצרכים פוליטיים.

20 ג' ניר רפאלקס, שם, עמ' 2393 (1 באוגוסט 1950).

21 פ' רוזן (שם), ד, עמ' 1147-1148 (27 במרס 1950).

22 שם, עמ' 1149-1148.

23 שם, עמ' 1149-1151.

ז'בוטינסקי דרש לחקור את התנהגות הסוכנות בתקופת השואה,²⁴ ואילו וילנר קרא למלחמה נגד הפשיסטים החדשים, 'האימפריאליסטים האנגלו-אמריקאים הנעזרים בפושעים גרמנים נאצים'.²⁵

תהליך החקיקה - דיון היסטורי או משפטי?

מתום הדיון בכנסת ועד לאישור החוק בקריאה שנייה ושלישית, באוגוסט 1949, עבר עיקר הטיפול בחוק לוועדת משנה של ועדת חוקה חוק ומשפט ואחר כך למליאת הוועדה. הדיונים על הצעת החוק במליאת הכנסת ובוועדה גררו את חברי הבית לדיון שהיה היסטורי ומוסרי יותר מאשר משפטי. אין דומה לו באופן שבו הוא מבהיר לחוקר את מרכיבי תודעת השואה בשנות החמישים. כפי שיתברר בהמשך גם גישתם של השופטים שישבו בדינם של אנשים מתוקף חוק זה היתה במקרים רבים יותר מוסרית ופחות משפטית.

בין החברים הפעילים בוועדת המשנה ניתן למצוא את יוסף לם ממפא"י, ניצול דכאו, אשר עתיד גם לשבת כשופט בדינם של נאשמים על-פי חוק זה, יוחנן בדר מ'חירות', זרח ורהפטיג מ'החזית הדתית', שנמלט מהשואה בעור שיניו בעיצומה של המלחמה, ונחום ניר ממפא"י, שהיה יושב ראש הוועדה. עוד ישבו בוועדה נציגי משרד המשפטים ובהם היועץ המשפטי לממשלה דאז חיים כהן.

הוויכוח הראשון נסב על יהודיותו של החוק המוצע. בניגוד להצעת הממשלה, שבה לא הוזכרו היהודים במפורש, הציע לם שהחוק יחול רק על פושעים שנעשו כלפי יהודים. בדר טען כנגדו שאי אפשר להבדיל בין יהודי ללא יהודי, שהרי כלשונו: 'זה מתקרב לסתם נקמה'. חבר כנסת אחר, דוד בר רב האי ממפא"י, טען שהדבר ייצור הרגשה שהיהודים מבדילים בין דם לדם. לבסוף נתקבלה הצעתו של ורהפטיג להשאיר על כנם בהצעת החוק את הפושעים נגד האנושות, אך להכניס סעיף מיוחד בנוגע ליהודים והוא יהיה הסעיף הראשון בחוק.²⁶

בתוך כך גם נתקבלה התפיסה שליהודים 'קרה מה שלא קרה לעם אחר בעולם כולו', כלומר השואה היא פרק ייחודי בתולדות האנושות. חיזוק לתפיסה זו היה בעובדה שבהגדרת הפושעים נגד העם היהודי הורחב מושג הג'נוסייד וכלל גם פגיעה בתרבות ובדת, וזאת על דעת כל חברי הוועדה. השואה נתפרשה אפוא לא כרציחת יהודים בלבד אלא כפגיעה טוטלית בעם היהודי.

חריפה מכול ובוודאי האקטואלית ביותר באותה שעה היתה בעיית משתפי הפעולה (קולבורטורים בלשונו של לם). יש להבחין, כך נטען בוועדה, בין פשעי הנאצים לפשעי משתפי הפעולה. היתה תחושה שיש משום פגיעה בזכרון השואה בהעמדתם לדין יחד של 'קאפו יהודי, אפילו אם הוא נתן מכות, ונאצי שהיו באושווינצים'. אך וועדת המשנה החליטה בסופו של דבר שלא להבחין לגבי אותו

24 שם, עמ' 1153.

25 שם, עמ' 1159-1160.

26 פרוטוקול דיוני ועדת המשנה לחוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם, 23 במאי 1950, אמ"י, כ"ב, עמ' 1-4. וראה גם: דברי הכנסת, ו, עמ' 2393-2395 (1 באוגוסט 1950).

פשע מי ביצעו, רודף או נרדף; על שניהם חלה אחריות פלילית. אלא שבעת קביעת גור הדין על אותו פשע יובחן בין רודף לנרדף.

'אני נגד זה שאדם כזה ישוחרר, מפני שהוא עשה את מה שעשה מתוך פחדנות' קבע חבר הכנסת ישראל ברייהודה ממפ"ם בפתיחת הדיון הסוער והארוך ביותר של מליאת הוועדה, שנסב רובו-ככולו על סוגיית שיתוף הפעולה ומאפייניה המוסריים. דעתו של ברייהודה היתה נחרצת: 'כל דבר שנעשה בתנאים כאלה אני יכול לראותו כמעשה עזרה לנאצים'. בשיפוט זה, שמקורו בהזדהות עמוקה עם דרכה של תנועת המרד, כלל ברייהודה את הדיון בסוגיית הקאפואים והיודנרטים.

אני אומר שכל חבר יודנרט שישב שם לא מפני ששלחו אותו לשם, הוא פושע, הוא עוזר נאצים. כי הוא עשה זאת מתוך הרגש הבהמי המיוחד שיש לכל אדם לשמור על חייו. כי אחד הדברים המבדילים בין אדם ובהמה, הוא גם זה שאדם יודע כי לעיתים הוא צריך להיחרג ולא לעבור.

בהתייחסו להתאבדותו של אדם צ'רניאקוב, ראש היודנרט בגטו ורשה, אמר עוד ברייהודה כי הוא הוציא פסק-דין של אמת על עצמו. 'אם הוא לא היה מאבד את עצמו לדעת, צריך היה להעמיד אותו למשפט על עזרה לשליחת עשרות אלפי יהודים להשמדה', והוא אינו מסתיר את העדפותיו המוסריות: 'יש להכניס תיקון בחוק שיאמר במפורש כי איש שעשה מעשים כאלה לפי הוראת תנועת המרי פטור מאחריות פלילית'.

עמדה דומה ביטא גם הנס רובין, אף הוא ממפ"ם, מפלגה שרבים ממנהיגי הלוחמים בנאצים היו בין יוזמי הקמתה והמצטרפים לשורותיה, ואליעזר פרמינגר ממפלגת הקומוניסטים העבריים היה שותף לדעתם של ברייהודה ורובין. 'אילמלא היתה סלחנות מופרות בענין זה היו הרבה יותר כוחות מבינים את המתרחש בפרק זמן יותר קצר... היום יש לנו הערכה היסטורית מסוימת על הדברים האלה... והיא לא של סלחנות', אמר רובין, ופרמינגר הוסיף נדבך משלו, בדבריו נגד ההליכה כ'צאן לטבח':

אני התעניינתי בדבר הזה ושאלתי יהודים איך יתכן שהלכתם בצורה כה מסודרת, גרמנית. כך שאפשר היה לרצוח 7000 איש מדי יום ביומו. קליבנוב [חבר הכנסת יעקב קליבנוב מהציונים הכלליים] אומר 'גורלי'. אינני מוכן לקבל טענה זו... לו היינו מתנהגים אחרת, לו היה זיק הקטן ביותר של התנגדות באופן פיזי, לא היו יכולים לרצוח ששה מליון יהודים... אין להתעלם מזה ששיתוף הפעולה הוא שעור לנאצים לבצע את זממם. שיתוף פעולה פירושו אם מישונו ניכנס ליודנרט או נהיה לקאפו מתוך מחשבה שע"י כך הוא יציל את עצמו. יותר מזה, לא היה איש שלא אמר כי קאפו היה צריך להוכיח לגרמנים את נאמנותו... אם היה קאפו במשך שנתיים או שלוש שנים הוא היה מוכרח להיות פושע.

גישה פסקנית זו נתקלה בהתנגדות מצד חברי ועדה לא מעטים. הבולטים שבהם היו: לם וורהפטיג, שניים שהתנסו בדיכוי הנאצי. 'צריך לגשת לענין הזה מתוך ידיעת העובדות', אמר וורהפטיג, והמשיך:

היו מקרים שיהודי קיבל את המינוי ליודנרט בכפיה והוא קיבל זאת מתוך כוונה לעשות הכל מה שבידו כדי להקל וגם עשה כל מה שבידו כדי להקל... ואין הם רואים עצמם כאשמים. אני מרגיש כי ישנן

סיטואציות בהן חיוב בדין עם העונש הקל ביותר, הרבה יותר קשה מעונש כבד בסיטואציה אחרת, כי חשוב כאן עצם החיוב בדין.

חבר הכנסת משה בן-עמי מרשימת הספרדים טען בפשטות: 'אל תדון את חברך עד שתגיע למקומו', וציין כי יש לראות לפני המחוקק אדם רגיל - 'אין אנחנו מדברים על יחידי סגולה, אלא על הרמה הרגילה של בני אדם'.

במסגרת הדיון בסוגיית משתפי הפעולה נדונה גם הלגיטימיות של ההשוואה בין משתפי פעולה אוקראינים, ביילורוסים ודומיהם לבין היהודים. ברוח הזמן הוא אף הוחלפו דברים על ממדי השואה לעומת ממדי ההתנגדות המזוינת. למעשה כמעט כל ההיבטים של הוויכוח ההיסטורי נכללו בוויכוח שהתנהל סביב החוק. היה צורך ביועץ המשפטי שיוכיר לנוכחים כי מדובר בדין משפטי ולא היסטורי כדי להוביל לסיכום פרטי החוק שיוצגו לפני מליאת הכנסת. 'אני מבקש את סליחתכם אם מאיגרא רמא של הזירה ההיסטורית אני מביא אתכם לבירא עמיקתא של הזירה המשפטית היבשה', הוא אמר.

אלא שלא היתה זו הרחבה בעלמא כי אם תוצאה של אי בהירות לגבי מטרת החקיקה. כך למשל נבעה עמדתו הקיצונית והבלתי מתפשרת של ברי-יהודה מהתפיסה שלשון חוק זה 'אומרת ליהודים מה עליהם לעשות אם יקרה כזאת שנית', כלומר שמטרת החוק היא בעיקרה חינוכית - להתוות דרך לדורות הבאים במצב דומה, ואין לפתוח פתח מוסרי לסלחנות כלפי פחדנות.

לאחרים היה ברור שמטרת החוק היא ליישר קו עם חקיקות דומות במדינות אחרות, כי אין שום אפשרות שדווקא העם היהודי לא יחוקק חוק כזה. מבין השורות עולה התחושה כי חוק כזה עשוי לאפשר מתן פורקן כלשהו לרגשי נקמה שבדרך כלל לא נמצאו אפיקים להביעם. משום כך מעניין לציין כי אין ספק שכל המשתתפים בדין ידעו שעיקר יישומו של החוק יהיה כלפי יהודים. כבר בוויכוח בוועדת חוקה חוק ומשפט ציין ורהפטיג כי 'למעשה נוגע החוק הזה למשתפי הפעולה אם כי להלכה הוא נוגע גם לנאצים, אבל הנאצים לא יבואו הנה כל כך מהר'. בקביעה זו הוא נגע בסיבה האחת והיחידה שהוצגה במפורש כגורם לחקיקה בדבריו של רוזן בהביאו את הנושא לכנסת:

מלה אחת על משמעותו המעשית של החוק. יש להניח שפושעים נאצים שהתחייבו בעברות שבהן דן החוק, לא יעזו לבוא לישראל. אך החוק חל גם על עושי דברם של נאצים, ולצערנו לא נוכל להיות בטוחים, שכאלה לא יימצאו במחננו, אם כי מספרם בודאי קטן. אך גם אם מספרם לא יעלה על מספר הצדיקים שלא נמצאו בסדום, יש זכות קיום לחוק זה, ולוא גם לגבי פושעים מעטים בלבד. החוק המוצע עשוי לתרום תרומה לטיהור האווירה בתוך שארית הפליטה שעלתה לארץ ישראל. כל המכיר את בעיותיה, יודע כמה כאובה אצלה השאלה של חשדים [כך במקור] והאשמות הדדיות, המקיפים עד היום אנשים מבין משוחררי המחנות והגיטאות שעלו ארצה, ולגבי חלק מהם, אולי מפני שלא ניתנה להם הזדמנות להוכיח את נקיית נפשם וכפם בפני בית דין מוסמך. בין אלה שהובאו למשטרה - והמשטרה לא יכלה, בהעדר חוק כחוק המוצע, לפתוח נגדם בחקירה - היו בוודאי גם כאלה המעוניינים בעצמם בחקירה כזאת. החוק בא כדי להעניש את הפושעים; ובעקבותיו יוצדקו גם אלה שהם חפים מפשע, 'והיה מחננו טהור' [ההדרגה שלי, ח"י].²⁷

אכן כל המשפטים שנערכו על-פי חוק זה בשנות החמישים והשישים, למעט שניים: משפט אייכמן ומשפט הנוצרי הסלובקי באנייק, ²⁸ היו משפטים נגד יהודים. מרביתם התקיימו במחצית הראשונה של שנות החמישים, אך גם בשנות השישים הראשונות היו מספר משפטים כאלה. אחד מהם אף התנהל במקביל למשפט אייכמן. כך אירע שיהודי ונאצי הועמדו לדין בעת ובעונה אחת מתוקף אותו חוק. ככל הידוע לי נערכו כארבעים משפטים נגד יהודים באשמת שיתוף פעולה עם הנאצים, ופסקי הדין בהם היו מזיכוי ועד עונש מוות (במקרה אחד). בשנות החמישים היו שלושים ושלושה משפטים. תוצאותיהם של עשרים ואחד מהם מצויות בידי: שלושה-עשר בסתיימו בהרשעה ובעונשי מאסר ושמונה – בזיכוי. עד אמצע שנות השישים נערכו חמישה משפטים: שלושה הסתיימו בזיכוי ושניים בהרשעה ובעונשי מאסר. מספר התלונות שהוגשו למשטרה בתקופה זו הגיע ככל הנראה ליותר ממאתיים. ²⁹

המקרה היחיד שבו נגזר עונש מוות היה במשפטו של יחזקאל אינגסטר, קאפו במחנות הכפייה קרדיין ופאולבריק. העונש הוטל עליו ברוב של שני שופטים, אבישר ולוין, נגד עמדת המיעוט של לם, כאמור ניצול מחנה דכאו, שגרס כי יש לגזור על המורשע עשר שנות מאסר. כל השופטים המליצו לאינגסטר לפנות לנשיא בבקשה להמתיק את גזר-הדין. ואכן בהיותו חולה אנוש וקטוע רגל הומתק עונשו, וזמן קצר אחר כך נפטר. ³⁰

החשדת אדם כקאפו היתה תופעה מצויה בתורה הישראלית בראשית שנות החמישים: קניית בעליים הסתיימה בזיהוי המוכרת מ"ג כקאפו, בהכאתה ובהבאתה קשורת עיניים למשטרה; חייל זיהה והג שצער לתת לו טרמפ בצומת מסמייה כקאפו; א"פ, שהיה בחופשה מהצבא עקב פציעה בחזית, ישב וצפה במשחק כדורגל, ולפתע ניגש אליו אדם ופרץ בצעקות 'הנה קאפו אשר הרג יהודים' – מיד יצאה הוראה מהגדוד בחיל התותחנים שאליו השתייך להחזיקו במעצר, וכפי שהוא מעיד 'שם בצבא עשו מזה צחוק וקומדיה', והדרך למשפט היתה קצרה. ³¹

הסיפורים טריוויאליים, יום-יומיים, אך מקופלות בהם טרגדיות אישיות גדולות. גברים וגם נשים הועמדו לדין באשמת שיתוף פעולה עם הנאצים. רובם היו בשנות העשרים המאוחרות והשלושים המוקדמות לחייהם, אך היו בהם גם מבוגרים, כמו למשל ד"ר י"ש, רופא מחרדה בן חמישים ושתיים שהיה במחנה פינץ טייכן, או ד"ר מ"ט, עורך-דין בן שישים ואחת ממחנה שרגרוט. כתבי האישום

28 בשל העדר חוק לשפיטתם של פושעי מלחמה בישראל עד אוגוסט 1950, הוברחו נאצים לישראל. אחד מהם הוא באנייק, לשעבר פקיד קונסולרי מברטיסלובה, שעל-פי דיווחי השב"כ היה אחראי למשלוח ארבע מאות אלף יהודים לרצח (מספר שאין בו שום היגיון), ראה: אמ"י, מטא"ר, ל/2176 מ/פ/ב 1/18.

29 סיכום מספרי המשפטים מבוסס על הצלבה של תיקי הפרקליטות הנמצאים באמ"י, תיקי המטה הארצי של המשטרה, קובצי פסקי-הדין של בית-המשפט העליון וקטעי עיתונות. סיכום מספר התלונות הוא על-פי התיקים המצויים בארכיון המטה הארצי של המשטרה (ידועים כתיקי מ/פ/ח), והוא הדין לגבי פסקי-הדין.

30 מופלה, 'החוק לעשית דין בנאצים ובעוריהם, תשי" 1950 (תולדות כישלון חרוץ)', הפרקליט, ג (תשי"ג), עמ' 69-61.

31 השמות המלאים מצויים ברשותי. רבים מהנאשמים שנשפטו אז חיים עדיין בינינו ואף-על-פי שאין איסור על פרסום שמותיהם, נראה לי כי מן הראוי לתת לפצעם להעלות ארוכה. התיאורים מובאים מתוך אמ"י 68792/פס"ד 974/51; 68792/פס"ד 1189/2/51.

מגוללים את סיפוריהם של מגוון רחב של מחנות ריכוז, גטאות ומחנות כפייה. ברשימה חלקית נציין את גטאות בנדין, מוגילב, שאוולי ובוכניה ואת המחנות אושוויץ, ברגן בלזן, פלשוב וולנוב. ההד הציבורי הכללי של המשפטים בארץ היה מינורי. במרבית עיתוני התקופה התייחסו רק לחלק מהמשפטים, וגם לאלה - בדיעות קטנות ובעמודים פנימיים. מידיעות אלה עולה כי המשפטים עוררו תסיסה רבה בקרב שרידי הקהילות השונות, והם היו עיקר הקהל שנכח במשפטים אלה. בדיווח על משפטו של מ"פ, שהיה מפקד המשטרה היהודית בגטו אוסטרוביץ, מצוין כי קהל יוצאי אוסטרוביץ מילא את האולם עד אפס מקום. לא היה זה קהל מסוקרן אלא קהל המורכב ברובו מניצולי שואה שבאו לשמוע ולבחון פעם נוספת את הטראומה שעברה עליהם.³²

המשפטים, על-פי המדווח, לוו בהתרגשות עזה ובקריאות ביניים. במקרה אחד נעמדו אנשים בקהל וירקו לעבר הנאשם. שוטר שליווה נאשם שהובא מבית-הסוהר לבקר את בני משפחתו דיווח כי 'התאסף קהל רב במספר של 30-40 איש ואישה ליד הבית וביוצאנו מדלת הכניסה למדרכה נשמעו מפי הקהל צעקות "רוצח", "מוות לרוצח", "תנו לי אותו ואני אהרוג אותו".³³ שמות החשודים פורסמו בעיתונות מיד לאחר מעצרו בידי המשטרה, עובדה שגרמה לרבים מהם עגמת נפש קשה. באחד המקרים אף התערבה מרים בן-פורת, שהיתה אז עוזרת ראשית לפרקליט המדינה, ובמילים קשות דרשה את תיקון העוול:

לאחר שהוא [החשוד] נעצר על ידי המשטרה פורסם שמו של ד"ר טייך ברבים כחשוד בעבירות על פי החוק הנידון, עובדה זו פגעה בו קשות. האיש הוא עירי, אבד את בנו יחידו בתקופה הנ"ל ואשתו איבדה עצמה לדעת... יהיה זה עוול להסתפק בסגירת התיק גרידא, אלא ששומה עלינו לטהר את שמו ברבים.³⁴

עם זאת במציאות הישראלית של שנות החמישים נותרו המשפטים הללו בעיקרו של דבר פרשה פנימית בחייה של שארית הפלטה. שונה, כך נראה, היה המצב בחוץ לארץ. שם ניתן פרסום רב לחקירות המוקדמות של הנאשם, עובדה שגרמה להצפתו של המטה הארצי של המשטרה במכתבים של יהודים ולא יהודים שהביעו נכונות להעיד נגד החשודים ואף הוסיפו פרטים עליהם.³⁵ בהעדר סיקור רחב, עיתונאי או ציבורי, למשפטים אלו הצוהר היחיד לעמדותיה של החברה הישראלית כלפיהם נמצא בהכרעות הדין ובתיקי המשפטים הפתוחים לעיונו של החוקר. הללו מבטאים טוב יותר מכל מקור אחר את נקודת המפנה ביחסה של החברה הישראלית לשואה, לקרבנותיה ולניצולים. נקודה זו היא משפט אייכמן.

ישנו שוני עצום בין הטיעונים הנשמעים בפסקי-הדין במשפטים ובערעורים לאחר משפט אייכמן לבין אלו הנשמעים לפניו; השוני מתבטא הן ברוח הדברים והן במידת הבקיאות של השופטים בפרשת השואה על דקויותיה ורבדיה.

32 הארץ, 24 בינואר 1951, עמ' 2.

33 דו"ח של ראש מחלקת חקירות, 26 בינואר 1951, אמ"י; מטא"ר, ל2200/מ/פ/ח/82/57.

34 בן-פורת אל שר המשפטים, 14 במאי 1951, אמ"י; מטא"ר, ל2200/מ/פ/ח/76/57.

35 הארץ, 4 בינואר 1951, עמ' 4.

מההיבט ההיסטורי ניתן לומר כי רבים מפסקי הדין משקפים את רוח התקופה, ופעמים רבות נמתחת בהם ביקורת על התנהגות היהודים בשואה.

כל היסודות המאוחרים יותר בתפיסת השואה: האבחנה בין מצבם של גרמנים ויהודים במלחמת העולם וכתוצאה מכך גם באחריות לרצח, נסיבות השואה שאי אפשר כמעט לדון בהן, לא כל שכן מעמדת שיפוט, הטרגדיה הפרטית של כל אחד ואחד מן הניצולים - כל אלה נעדרים מתרשומות המשפטים משנות החמישים והשישים.

מן ההיבט המשפטי מצאו עצמם בתי המשפט במצב קשה. הוטל עליהם להכריע בשאלות שהיו במידה רבה שאלות היסטוריות או שאלות בעלות אופי מוסרי כללי, וזאת כאשר את דרכם מתווה חוק הסוטה מכל החוקים הרגילים ואשר גם מטרתו היו יוצאות דופן. השופט חשין אמר בעניין זה בערעורו של י"ה, קאפו במחנה ההסגר בגרדיץ, במרס 1953: 'העונשים האמורים בחוק לא נועדו בעיקרו של דבר לתקן את העבריינין או לדכא עבריינים בכוח, כי אם לעשות נקמה באויבי ישראל ובעוכרי ישראל'.³⁶

י"ה נדון לשש שנות מאסר. בהעדר מידע מספיק על השואה באותן שנים הורשעו אנשים באשמת שיתוף פעולה עם הנאצים או זוכו ממנה על סמך ראיות שהיו בעיקר עדויות שעצם קבלתן היתה משום סטייה מהחוק הרגיל. ההחלטה אם לקבל את העדויות, ובכך להרשיע את הנאשמים, או לדחותן נתונה היתה לשיקול דעתו האישי של כל שופט. בשנות החמישים רבו המקרים שבהם התקבלו העדויות, וזאת מתוך העיקרון שציין השופט חשין: 'יש מעשים הנחקקים עמוק עמוק בליבו של אדם, ואין הוא עשוי לשכחם עולמית'.

ברשימות בכתב יד שערך השופט החוקר צבי נוסבלט במשפטו של א"פ ציין כי מספר העדים קטן אמנם, רק שניים, אך הם מהימנים ללא ספק, והוא פירט: הם רציניים, לא טמפרמנטים, ולא הוכחה שום סיבה מדוע יעלילו על הנאשם. על כן הוכח לדעתו 'ללא ספק, שהנאשם השתתף בכל הרציחות ויש להעמידו לדין'.³⁷

משפט אייכמן - נקודת המפנה

במשפט אייכמן החל תהליך עמוק ביותר של שינוי פנימי לשואה בארץ ועמו באופן קבלתם של הניצולים לחברה הישראלית.

מאה ואחד-עשר עדים, תשעים מהם ניצולי שואה, עלו בזה אחר זה במשך כחודשיים לדוכן העדים במשפט המסוקר ביותר בתולדות מדינת ישראל וסיפרו את סיפוריהם הקשים. רובם היו אז כבר מבוססים, עולים שהשתלבו ברקמת החיים הישראלית, ולכל אחד מהם היה סיפור אישי שונה משל קודמו. הניצולים פרשו את סיפור השואה בארצות השונות. יתר על כן, הם גם הבתירו את מלוא מורכבותה: גטו, הסתתרות, לחימה ומעל לכול - הרציחות ההמוניות ומחנות ההשמדה.

36 פסק-דין בבית המשפט העליון, 23 במרס 1953, השופטים ש' חשין, ש' אסף ובי' הלוי בערעורו של י"ה, פסקי דין יב, 1953, עמ' 337-344.

37 אמ"י, פרקליטות, ג9/1189/2/51/6879.

כתוצאה ממשפט אייכמן נודעו לרבים מבני הארץ פרטים חדשים רבים על 'הפתרון הסופי', במיוחד כפי שהוא נתפס ונחוה על-ידי נציגי הקרבנות, קרי הניצולים. חשובה מכך היא העובדה שמהות הידיעה השתנתה. היטיב להגדיר זאת חיים גורי:

הרי ידענו את הדברים האלה, לא?! ידענו, כן. גם לפני משפט אייכמן ידענו... והיה יד ושם' והיה 'מוזיאון השואה והמרד' בבית יצחק קצנלסון בקיבוץ לוחמי הגיטאות. אך כאשר עבר החומר הזה אל שולחן התביעה והיה לחלק מכתב האישום, כאשר פרצו המסמכים האלה מדממת הארכיונים, דומה היה כי כעת הם מדברים בפעם הראשונה, והידיעה ההיא היתה שונה מאד מהידיעה הזאת. חלה בהם אותה תמורה המתחוללת בדברים היוצאים מן הכות אל הפועל ותהליך זה שיחרר אנרגיה עצומה של 'כעת אני מבין ותופס'. כעת התחוללה השואה ולא בכל תאריך אחר שבין השנים ההן לבין תחילת המשפט. הגנוכים האלה החלו לחיות את חייהם הנוראים, ורגע חשבו, כי תחושת תוהו אופפת אותנו. אך את מקום התוהו ירש הסדר האכזר, העובדות והפרטים. מתוך ערפל ההכללה ראינו איך עולה ומשוחזר לפרטיו, החורבן הוא [ההדגשות במקור].³⁸

במשפט האחרון בדבריו אלה של גורי מסתתר שינוי נוסף. במשך השנים שמתום מלחמת העולם השנייה נתפסה השואה במונחים כוללניים. היחס אליה היה כאל אסון לאומי – חורבן המרכז הגדול של העם היהודי והתנועה הציונית. מעט מאוד נפנו להבין את השואה ברמת המיקרו, ברמת הפרט ואסונו האישי. גם המוות נתפס כתוויה המונית, והדבר בא לביטוי בכך שדיברו בדרך כלל על 'ששת המיליונים'. משפט אייכמן הפגיש את החברה הישראלית עם השואה דרך היחיד, מי שהיה זה לא כבר לחלק בלתי נפרד מהחברה הישראלית לגווניה: בני עיר וקיבוץ, סופרים ואנשי רוח, אישי ציבור, סנדלרים, נגרים ועקרות בית. שינוי זה השפיע במידה רבה על היחס אל הניצולים. בעקבותיו החל תהליך של חשבון נפש לגבי דרך קליטתם של הניצולים על-ידי הישראלים. 'האם יכולים היינו לתת לאנשים אלה יותר משנתנו להם?', שאל גורי.³⁹ יתר על כן, נוצרה הבחנה בין הישראלים לבין מי שהיה 'שם': 'לא, אינני מעז לערוך השוואה כלשהי בין סבלי שלי לבין שניית מכאוב ופחדים אחת ויחידה השייכת לאלה אשר היו שם. מונה אני "להבדילים" לאין ספור ביני לבינם'. מעתה ניתנה לגיטימציה לאי גקיטת עמדה ביקורתית מכל סוג שהוא כלפי יהודי אירופה בימי מלחמת העולם השנייה. בהכללה היה זה תהליך שבו הפכה ראיית הניצולים מ'צאן לטבח' לקדושים. השינויים ברמת הידיעה ובאיכותה, בתפיסת השואה וביחס אל הניצולים הם מתוצאות המידיות של משפט אייכמן. השפעתם ניכרת בבירור גם בפסקי-הדין במשפטים של אנשים שהועמדו לדין על-פי החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם.

בערעורו של ה"ב לבית-המשפט העליון בחודשים אפריל-מאי 1964 ציין בית-המשפט כי 'להוכחת מאורעות שארעו לפני שנים רבות עדיפות ראיות בכתב שנעשו באותה התקופה הנידונה, או סמוך לאחריה, על פני כל עדות בשבועה בבית המשפט'.⁴⁰ בהתייחסם למוטיווציה לחקיקה קבעו השופטים

38 ח' גורי, 'משפט ירושלים', למרחב, 10 בספטמבר 1961.

39 שם.

40 פסקי דין, יח, 1964, עמ' 71-107.

אולשן (או נשיא בית-המשפט העליון), לנדוי וכהן: 'בל נשלה את עצמנו שאם מעשים שנעשו על ידי אחים נרדפים יישפטו בפלילים לפי אמות המידה של המוסר הצרוף, תוקל המועקה שבלב על המכה הנוראה שהוכה עמנו'.

פסק-דין זה בערעורו של ה"ב, שהיה מפקד המשטרה היהודית בבנדין ונדון בבית-המשפט המחוזי לחמש שנות מאסר, מבטא את המהפכה שחלה ביחסה של החברה הישראלית למה שאך שנים ספורות קודם לכן הוגדר כשיתוף פעולה.

בביקורתו על גזר-הדין של בית-המשפט המחוזי התייחס בית-המשפט העליון לראשונה לשאלת חופש הבחירה: 'השופטים המלומדים [בבית-המשפט המחוזי], הישלו את עצמם באשלית מה בדבר חופש בחירתו של המערער אם להמשיך או להתפטר'.

השינוי שחל ביחס אל היודנטים והמשטרה היהודית הוא משמעותי אף יותר. בפסק-הדין של בית-המשפט המחוזי נקבע כי הקמת היודנטים והמשטרה לפי פקודת הנאצים 'נתנו כח בידיהם, מעין אוטונומיה פנימית של עבדים נירצעים, והפכה אותם לנוגשים באחיהם', ועוד הכריזו השופטים שם כי המליציה היהודית בבנדין היתה ארגון עוין.

עמדת בית-המשפט העליון בסוגיות אלה נחרצת ושווה. בעניין הטענה כאילו מסרה המשטרה היהודית יהודים לשלטון עוין קבע בית-המשפט העליון: 'לא היתה יכולה להיות כאן מסירה לשלטון עוין, באשר היהודים אותה שעה היו בידי בלאו הכי'.

חשובה מאין כמוה פסיקתו ההיסטוריוגרפית של בית-משפט זה באשר למקומם של היודנטים והמשטרה היהודית. בנייתו ארוך, מפורט ומנומק אמר בית-המשפט בין השאר:

דעת הכל היא שאין על בית המשפט לפסוק בוויכוח הגדול הניטש - לא במעט בכוח הנבואה שלאחר מעשה - על דרכם של היודנטים למקומותיהם, אם בשתפם פעולה עם הנאצים במידה זו או אחרת, הם סטו מצווי המוסר, ואם התועלת שבפעולתם ובעצם קיומם היתה מרובה על הנזק שהסבו. אותו שיתוף פעולה שנולד מתוך אונס וכפיה מאין כמוהם, לא הוכרז בתור שכזה, כעבירה פלילית על ידי המחוקק שלנו.

בית-המשפט לא היסס גם לבחון את המחלתת בגטאות כחלופה ליודנט. 'גם הנוער היהודי היה במבוכה. חלקים מהם לא השלימו עם שיטת היודנטים והמשטרה היהודית ובוודאי שהיו גם כאלה שבזו להם. אולם מתלבטים ומחוסרי אונים היו ולא היה בידיהם להציע תכניות מעשיות אחרות להמונים'. לבסוף נתן בית-המשפט את פרשנותו החדשנית והמוסמכת למטרתו של החוק:

תהיה זו התנשאות והתחסדות מצדנו - מצד מי שמעולם לא עמד במקומם של אלה, ומי שהצלית להימלט משם, לעשות אמת זו עילה למתיחת ביקורת על אותם 'אנשים קטנים', שלא התעלו לרמת מוסר עילאית, בהיותם נירדפים עד צואר על ידי שלטון, שמטרתו הראשונה היתה למחות את צלם האדם מעל פניהם... אין ליחס למחוקק כוונה לדרוש רמת התנהגות, שאין הציבור יכול לעמוד בה, ומה גם שאנו עוסקים בהלכות שנקבעו על ידיו בדיעבד. ובל נשלה את עצמנו שאם מעשים שנעשו שם על ידי אחים נירדפים יישפטו בפלילים לפי אמות מידה של המוסר הצרוף, תוקל המועקה שבלב על המכה הנוראה שהוכה עמנו... אדם קרוב אצל עצמו ואצל בני משפחתו, ואיסורי החוק הפלילי, כולל החוק לעשית דין בגאצים

ובעזריהם, לא נכתבו בשביל גיבורים יחידי סגולה, אלא בשביל בני תמותה רגילים, עם חולשותיהם הרגילות [ההדגשות שלי, ח"י].

ההתייחסות לפרט בשואה במקום לקולקטיב, הראייה המורכבת של התגובות היהודיות השונות, ההכרה בהעדר חופש הבחירה בסיטואציה שבה נמצאו היהודים במלחמת העולם השנייה והזהירות מלחרוץ דין – כל אלה הם שגרמו לבית-המשפט העליון לזכות את ה"ב. דומה שגם בקרב ציבור הניצולים החלה מבשילה תוך כדי משפט אייכמן התחושה שעניינו של החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם צריך להיות שפיטתם של לא יהודים. אחד הביטויים הבולטים לכך ניתן ביום עיון למורים וגננות שנערך בבאר-שבע בסוף יולי 1961. המרצה דב ברנע, ניצול שואה מצ'כיה שהיה אז מנהל מחלקת החינוך של העירייה, אמר דברים שעוררו הדים סוערים:

...אנשים פרימיטיביים נדחפו על ידי יצר הקיום העיוור למעשי התגוננות ומרד. אנשים מפותחים, תרבותיים, משכילים הבינו את חוסר התכלית שבדבר. הם מסרו לעצמם דין וחשבון שאין מה לעשות, וצריך לחכות 'עד יעבור זעם'. ולחכות אפשר היה בצורות שונות. על כל אחד היה לשקול בדעתו ולבחור בצורה המתאימה לו. אחת הדרכים: לשרת בתור קאפו. אין הכרח לפסול את זה! רבים מהם עשו מעשים טובים... מי מאתנו רואה את עצמו זכאי לשפוט אותם? (פניה דראמטית לקהל). ה'גויים' אשר שפטו את משתפי הפעולה שלהם, שמחו מאוד, כאשר הזדמן להם לשפוט יהודי. אך אנחנו צריכים להיות לעולם לצידם של בני עמנו.⁴¹

השינוי שחל לאחר משפט אייכמן ביחסה של התברה הישראלית אל השואה ואל כל הקשור בה וההתרחקות בזמן מאירועי הימים הקשים של מלחמת העולם השנייה שמו קץ למעשה, במחצית השנייה של שנות השישים, להעמדתם לדין של יהודים על-פי החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם. כך לדוגמה כתב סוכן שירות הביטחון מס' 151 כי אדם שהתלונן במשטרה בשנת 1966 נגד קאפו בגטו וולגוב נענה ש'כל זה כבר הסטוריה'.⁴² משפטים חדשים אכן לא נערכו עוד, אך לרבים מהניצולים לא היה זה סוף פסוק. שוב ושוב הם אולצו להתמודד עם ההאשמות כלפיהם, עתים ברמה חברתית, עתים בפניות מחודשות לבית-המשפט. מנקודת מבטם של אותם ניצולים היה זה שיאה של הטרגדיה שכן באותו שלב היה בכך כדי לפגוע גם בילדיהם. מכתב נוגע ללב שנשלח בשנת 1967 (!) לראש מדור חקירות של משטרת ישראל מבהיר נקודה כאובה זו. בשנת 1950 נערכה נגד הכותב, ש"א, חקירה בחשד של שיתוף פעולה עם הנאצים, אך בסופו של דבר הוא לא הועמד לדין. שנים מאוחר יותר הגיעו שמועות על החקירה אל מנהלו של ש"א, והוא ביקש לראות מסמך שיעיד על חפותו. 'ענין זה לא גורם לי תענוגות', כתב ש"א, 'ועוד יותר אני מודאג ששמועות אלו יגיעו לאזני הבן היחיד שלי... מעיק על לבי הפחד שהבן יעבור משבר ולא אוכל להסביר לו את אי אשמתו, כי הדור הצעיר אינו מסוגל להבין (ובצדק) את מה שעבר עלינו בימים קודרים אלה'. תגובת המשטרה, יש לציין, היתה יובשנית וקדקנית: 'אני מצטער להודיעך כי אין אמת בטענתך, שכאילו

41 קול העם, 31 ביולי 1961, עמ' 4.

42 אל 151, 3 באוקטובר 1966, מט"ר, 22003/מ/פ/ח 105/57.

החקירה העלתה שהאשמה נגדך מחוסרת כל יסוד. הסיבה על-פי המשטרה לכך שלא התנהל משפט היתה ששני עדים מרכזיים עזבו את הארץ.⁴³ דרך ארוכה עברה החברה הישראלית ביחסה לשואה ולניצוליה בשנות החמישים והשישים. גלגוליו של החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם הם היבט מעולה לבחינתה. העובדה שלאחר משפט אייכמן למדה החברה הישראלית להפנים את מורכבות הסיטואציה שבה נמצאו היהודים בתקופת השואה וגם למדה להזהות עמם באופנים שונים היה בה אך נחמה פורתא לרבים מהנשפטים. עבורם היה זה נדבך נוסף, במובנים מסוימים אולי המכאיב מכולם, במסכת הסבל של השואה. איש מהם אינו יושב עוד בכלא, ועל סמך מה שהצלחתי לברר נראה כי שני שלישים בערך מהנשפטים נשארו בארץ ושקעו באנונימיות - ברוכה, מבחינתם לפחות.

מוסד ביכזית יפנים

43 ש"א אל א' הופשטטר, ראש מדור חקירות של משטרת ישראל, 21 באפריל 1967, מטא"ר, ג2200/מ/פ/ח; הופשטטר אל ש"א, 4 במאי 1967, שם.